

ضوابط حاکم بر ارتباطات بصری با توجه به آیه ۳۰ سوره نور

زهرا طاهری پور^۱

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۸/۲۷ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۲/۹/۲۵)

چکیده

در فرایند ارتباطات، ارتباط غیرکلامی نقش و اعتبار ویژه دارد. امروزه جایگاه این نوع از ارتباطات بیش از گذشته مورد توجه و تدقیق اندیشمندان قرار گرفته است. در میان انواع ارتباطات غیرکلامی، چشم‌ها بیش از سایر بخش‌های چهره در نقل و انتقال مفاهیم دارای اهمیت هستند. فهم و شناخت نظر دین در مورد مهمترین نوع تعامل در جامعه انسانی یعنی نگاه بین مرد و زن نامحرم لازم و ضروری است؛ خصوصاً در شرایط فعلی که رسانه‌ها سعی بلیغ در عادی‌سازی روابط بین نامحرمان دارند. در این مقاله مهم‌ترین مستند نگاه بین غیر همجنسان نامحرم یعنی آیه ۳۰ نور بررسی شده نظرات اندیشمندان و علمای لغت حول کلمه محوری آیه یعنی غض تبیین شده است. از آنجا که تعیین ضوابط و بایدها و نبایدهای حاکم بر ارتباط غیرکلامی نگاه، در نظرات فقها قابل پیگیری است. آراء بزرگان این حوزه تحقیق و مطرح شده است.

کلید واژه‌ها: آیه ۳۰ سوره نور، غض بصر، ارتباطات غیرکلامی، نگاه کردن، نامحرم.

مقدمه

مطابق با آیه ۱۳ سوره حجرات که می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ إِنَّ اللَّهَ عَلِيمٌ خَبِيرٌ» ای مردم، ما همه شما را نخست از مرد و زنی آفریدیم و آن گاه شعبه‌های بسیار و فرق مختلف گردانیدیم تا یکدیگر را بشناسید، همانا بزرگوار و با افتخارترین شما نزد خدا با تقواترین شمايند، همانا خدا كاملاً دانا و آگاه است (الحجرات، ۱۳)، حكمت خداوند در تحقق كمال معنوی و مادی بشر در زندگی اجتماعی قرار گرفته است.

اجتماع انسان‌ها بدون تصور ارتباطات انسانی ممكن نیست. در جامعه اسلامی ارتباطات میان افراد تابع هنجارها و باید‌ها و نبایدهایی است؛ كه اتفاقاً ضرورت توجه عمیق به این هنجارها با توجه به اقتضائات جوامع امروزی كه تعامل میان افراد بسیار وسیع‌تر و گسترده‌تر از گذشته شده است، بیش از پیش احساس می‌شود.

ارتباط بدون قید و بند میان مرد و زن نامحرم و بدون رعایت ضوابط شرعی مخالف با فرهنگ دینی و تفكر اعتقادی اسلام است. در نگرش دینی هر يك از مسلمانان باید در برابر امر و نهی الهی تسلیم باشند: «أَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ» به عهدي كه با خدا بستید وفا كنید. زیرا در برابر این عهد و پیمان‌ها باید پاسخگو باشیم «إِنَّ الْعَهْدَ كَانَ مَسْئُولًا» (الاسراء، ۳۴) خداوند متعال در سوره آل عمران از یهود و نصارا كه به عهد و پیمان خود وفادار نبودند، انتقاد کرده و می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَٰئِكَ لَأَوْثَقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَاللَّهُ لَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ» آنان كه عهد خدا و سوگند خدا را به بهایی اندك بفروشد اینان را در آخرت بهره‌ای نیست و خدا با آنها (از خشم) سخن نگوید و در قیامت (به نظر رحمت) بدانها ننگرد و (از پلیدی گناه) پاکیزه‌شان نگرداند، و آنان را عذابی دردناك خواهد بود (آل عمران، ۷۷).

بخش قابل ملاحظه‌ای از آموزه‌های دینی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به تبیین، تنظیم و

ارائه راهکارهای مدیریت ارتباطات انسانی می‌پردازد. اگرچه بارزترین جلوه ارتباطات، ارتباطات کلامی است. اما بخش چشمگیری از ارتباطات انسانی به صورت غیرکلامی می‌باشد. اهمیت این نوع از ارتباطات امروزه بیش از پیش آشکار شده به نحوی که در سال‌های اخیر تحقیقات در این حوزه افزایش چشمگیری یافته است. چشم عادی‌ترین و در عین حال اساسی‌ترین ابزار ارتباطی است که به صورت موثر در موقعیت‌های مختلف از جمله ارتباطات میان فردی، انتقال‌دهنده حالات، احساسات و پیام‌ها است. گاهی اوقات معانی و رازهایی با چشم منتقل می‌شود که زبان قادر به بیان آنها نیست حرکت ساده چشم اعم از اینکه چقدر از هم باز هستند، نگاه خیره، نگاه عمومی، چپ نگاه کردن، نگاه سر بالا، و ... دارای معانی متفاوت و کامل هستند و نقش موثر در ایجاد ارتباط و به هم خوردن ارتباط دارند (جمالی و افضل طوسی، ۲۰).

در آیات قرآن آموزه‌های فراوان در مورد ارتباطات غیرکلامی وجود دارد و به موارد متعدد از حالات چشم و نگاه اشاره شده است. به عنوان مثال بی‌اعتنایی و عدم توجه و عدم شمول مغفرت الهی نسبت به ظالمان با عبارت «لَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ» مطرح شده و در آیاتی دیگر برای توصیف وضعیت افراد گناهکار به نوع نگاه آنها اشاره می‌فرماید: آیاتی همچون؛ «إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ» ... تا آن روزی که چشمها (یشان) در آن روز خیره و حیران است (ابراهیم، ۴۲). «يَوْمًا تَتَقَلَّبُ فِيهِ الْقُلُوبُ وَالْأَبْصَارُ» ... از روزی که دل و دیده‌ها در آن روز حیران و مضطرب است ترسان و هراسانند (النور، ۳۷). «مُهْطِعِينَ مُقْنِعِي رُءُوسِهِمْ لَا يَرْتَدَّ إِلَيْهِمْ طَرْفُهُمْ» در آن روز سخت آن ستمکاران همه شتابان و هراسان سر به بالا کرده و چشمها واله مانده (ابراهیم، ۴۳) «وَتَرَاهُمْ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا خَاشِعِينَ مِنَ الدَّلِّ يَنْظُرُونَ مِنْ طَرْفٍ خَفِيٍّ» و آن ظالمان را بنگری که به دوزخشان متوجه گردانند و آنها با ترس و ذلت از گوشه چشم (بر آتش دوزخ) می‌نگرند (الشوری، ۴۵).

۱. إِنَّ الَّذِينَ يَشْتَرُونَ بِعَهْدِ اللَّهِ وَأَيْمَانِهِمْ ثَمَنًا قَلِيلًا أُولَئِكَ لَا خَلَاقَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ وَلَا يُكَلِّمُهُمُ اللَّهُ وَلَا يَنْظُرُ إِلَيْهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَلَا يُزَكِّيهِمْ وَلَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ (آل عمران، ۷۷).

یکی از آموزه‌های فقهی و اخلاقی اسلام در حوزه ارتباطات غیرکلامی حفظ چشمان از برخی نگاه کردن‌ها است. نگاهداری چشم‌ها منجر به رفتار عقیقانه می‌شود که آثاری همچون حفظ حریم خانواده، پاک زیستی آرامش فکری و روانی و عدم آلودگی به رفتارهای غیر اخلاقی را در پی دارد.

در این مقاله پس از تعریف مفاهیم، موضع فقها در ارتباط با آیه ۳۰ سوره نور که در مورد نگاه مرد نامحرم به زن نامحرم است تبیین خواهد شد. با مشخص شدن نظر فقها در این زمینه به ضوابط حاکم بر نگاه کردن دست خواهیم یافت.

مفهوم‌شناسی

۱- ارتباط

ارتباط نشانگر فرآیندی است که در آن، اطلاعات، عقاید و افکار مردم هم از راه مستقیم و هم از طریق مجراهای مختلف صورت می‌گیرد. به عبارت ساده‌تر، اطلاعات از طریق ارتباط انتقال می‌یابند. در برقراری ارتباط، پیوسته هدفی وجود دارد و فرد برای دریافت آگاهی بیشتر، با دیگران ارتباط برقرار می‌کند. در پرتو ارتباطات است که فرد به مهارت‌های تازه و طرز فکر و رفتارهای جدید دست می‌یابد (دادگران، ۱۳۹۶، ص ۱۷).

دکتر محسنیان راد تعریف پیشنهادی برای ارتباط را چنین مطرح می‌کند: «ارتباط عبارت است از فراگرد انتقال پیام از سوی فرستنده برای گیرنده، مشروط بر آنکه در گیرنده پیام مشابهت معنی با معنی مورد نظر فرستنده پیام ایجاد شود» (محسنیان‌راد، ۱۳۹۲، ص ۵۷) طبق این تعریف ارتباط فراگرد است. یعنی یک تغییر ممتد در زمان می‌باشد (همان، ص ۷۵).

چارلز کولی ارتباط را چنین تعریف می‌کند: «ارتباط مکانیسمی است که روابط انسانی براساس آن بوجود می‌آید و تمام مظاهر فکری و وسایل انتقال و حفظ آن‌ها در مکان و زمان بر پایه آن توسعه پیدا کند. ارتباط، حالات چهره، حرکات، طنین صدا، کلمات،

نوشته‌ها، چاپ، راه‌آهن، تلگراف، تلفن و تمام وسایلی که اخیراً در راه غلبه بر مکان و زمان ساخته شده‌اند همه را در برمی‌گیرد» (معمدنژاد، ۱۳۸۵، ص ۲۸).

۱-۱. ارتباطات کلامی

ارتباط میان فردی، محوری‌ترین سطح ارتباط انسانی است. ارتباط میان فردی، ارتباطی است مستقیم میان دو تن یا تعدادی بیشتر از افراد که در مجاورت فیزیکی قرار دارند. طی این ارتباط، تمام حواس پنجگانه می‌تواند به‌کار گرفته شود. این ارتباط بین یک شخص یا شخص دیگری برقرار می‌شود. هدف از برقراری این نوع ارتباط رد و بدل کردن اطلاعات، درک بهتر یکدیگر، تأمین نیازهای اجتماعی و یا حل تعارضات و اختلافات است. در این نوع ارتباط، نقش فرستنده و گیرنده پیام مدام جابجا می‌شود و بازخورد فوری و بدون واسطه است. اهمیت ارتباط میان فردی تا آنجاست که ارتباط میان فردی در تمام سطوح ارتباطی و حتی ارتباطات جمعی محوریت دارد (فیاض، ۱۳۹۶، ص ۹۷).

در ارتباط میان فردی، اطلاعات، معانی و احساسات از طریق پیام‌های کلامی و غیرکلامی به دیگری انتقال می‌یابد.

متداول‌ترین شکل ارتباطات انسان سخن گفتن و استفاده از کلمات و جملات است که بهترین نوع علائم انسانی را در بر می‌گیرد. در ارتباطات کلامی اطلاعات و افکار از طریق زبان و گفتار منتقل می‌شود (دادگران، ۱۳۷۴، ص ۳۱).

۱-۲. ارتباطات غیر کلامی

ارتباط غیرکلامی، ارتباطی است که از راه رفتار هر فرد، حالات چهره، تن و لحن صدا، حرکات بدنی معانی انتقال می‌یابد. این نوع ارتباط می‌تواند آگاهانه و یا ناآگاهانه باشد.

غالباً پژوهشگران معتقدند؛ ارتباطات کلامی جهت تبادل اطلاعات مورد استفاده قرار می‌گیرد. در حالی که ارتباطات غیر کلامی علاوه بر آن که در برخی موارد جایگزین ارتباطات کلامی می‌شود در انتقال حالات و احساسات میان فردی نیز به کار گرفته

می‌شود (پیز، ۱۳۷۸).

کانال مختلف برای جابجایی پیام‌های غیرکلامی شناسایی شده است. کانال‌های مذکور عبارتند از:

الف) ابراز چهره‌ای ب) رفتارهای چشمی ج) حرکات و ژست‌ها د) رفتارهای لمسی ه) رفتارهای آوایی و) استفاده از بو ز) استفاده از زمان ی) استفاده از اشیا (فرهنگی، ۱۳۹۲، ص ۱۴۳).

۳-۱. ارتباطات بصری

در میان اقسام مذکور، ارتباط چهره‌ای بسیار بااهمیت و موثر است. در این میان چشم‌ها بیش از سایر قسمت‌های چهره می‌تواند حاوی پیام باشد. مطالعه رفتار چشم، تماس چشمی، حرکات چشمی و کارکردهای رفتار چشم ارتباطات چشمی (ارتباطات بصری)، نامیده می‌شود (ویرجینیا پی، ۱۳۸۸، ص ۲۱۵).
به جهت اهمیت موضوع ارتباطات چشمی، مطالعه رفتار چشمی حوزه مطالعاتی مجزا از میان ارتباطات چهره‌ای است (فرهنگی، ۱۳۹۲، ص ۱۴۳).

دو نوع نگرش به ارتباطات بصری

با توجه تعاریف مذکور، ارتباط امری است اجتماعی که روابط بین افراد را تسهیل کرده، هدفمند و مستمر است. ارتباط بدون زبان مشترک محقق نمی‌شود. هدف اصلی در ارتباط تبادل معانی و انتقال پیام است. در واقع معنایی که در ذهن فرد شکل می‌گیرد از طرف منبع یعنی فرستنده پیام به شکل رمز درآمده و به گیرنده یا مخاطب منتقل می‌شود و اشکال گوناگونی چون کلام، نوشته، اشاره، و حرکات بدن به خود می‌گیرد.

چنین تعریفی از ارتباطات بر مبنای الگوهای تک بعدی دنیای غرب می‌باشد. یعنی تمام ضوابط حاکم بر ارتباطات اعم از کلامی و غیر کلامی فقط در حوزه زندگی مادی

کاربرد دارد. طبق این الگو کارکردهایی که برای رفتار چشم برشمردند، مواردی است از قبیل: نزدیک شدن به همنوعان، دوری گزیدن از آنها، کنترل افراد، عشق ورزیدن، متنفر شدن (ریچموند، ۱۳۸۸، ص ۲۱۶). محققان با تمرکز بر ویژگی‌های رفتار چشمی، سه ویژگی اصلی رفتار چشم را نافذ بودن، توانایی فوق‌العاده برای تحریک انگیزه جهت تعامل با دیگران و یا عدم تعامل و سومین مشخصه مهم رفتار چشمی درگیری معرفی کردند. بدین معنا که هر گونه تماس چشمی با دیگری عملاً منجر به برقراری مشارکت و تعامل با آن فرد را می‌طلبد (همان).

اما اگر ارتباطات را در حوزه هستی‌شناسی الهی یا ارتباطات متعالی در نظر بگیریم، ارتباطات انسانی منحصر در ارتباط انسان با انسان نیست. بلکه برای مطالعه و تحقیق در ارتباطات انسانی پنج‌گونه از ارتباطات قابل توجه است؛ که عبارت است از ارتباط انسان با خدا، ارتباط انسان با خویشان، ارتباط انسان با طبیعت، ارتباط انسان با هم نوع خود، ارتباط انسان با ابزار و فناوری‌ها (مولانا، ۱۴۰۱، ص ۱۲).

امام صادق علیه السلام به چهار نوع از ارتباطات اشاره می‌فرماید:

«أَصُولُ الْمُعَامَلَاتِ تَقَعُ عَلَى أَرْبَعَةِ أَوْجُهٍ مُعَامَلَةُ اللَّهِ وَ مُعَامَلَةُ النَّفْسِ وَ مُعَامَلَةُ الْخَلْقِ وَ مُعَامَلَةُ الدُّنْيَا» یعنی: پایه‌های همه ارتباطات انسانی بر چهار صورت است: اول ارتباط با خداوند، دوم ارتباط با خود، سوم ارتباط با سایر مردم، چهارم تعامل و ارتباط با دنیا (منسوب به امام صادق علیه السلام، ۵/۱).

نظام اعتقادی اسلام بر اصل توحید استوار هست. اعتقاد به معبودی یکتا، ازلی که هیچ امری حتی بسیار کوچک و ناچیز از علم و احاطه او بیرون نیست. محتوای این اعتقاد در تمام عرصه‌های زندگی فردی و اجتماعی انسان موحد سایه افکنده است. پذیرش توحید لوازم و اقتضائاتی را ایجاب می‌نماید. از این رو آموزه‌های دینی و حرکت اصلاحی انبیاء در همه ابعاد از جمله نحوه تعامل و رفتار با دیگران براساس نگرش توحیدی بنیان نهاده شده است. در جهان‌بینی توحیدی وقتی انسان ایمان به خدا می‌آورد در واقع با او پیمان بندگی

می‌بندد. از این رو باید از او اطاعت کرده و تمام افعال و رفتارش، از جمله رفتارش با دیگران را براساس برنامه الهی تنظیم نماید. بنابراین روابط وی با غیر خدا در طول بندگی خدا قرار می‌گیرد. موضوع نگاه مرد نامحرم به زن نامحرم فقط در چنین ملاحظه‌ای از ارتباطات قابل فهم و تحلیل است.

به جهت تاثیرات نگاه در منابع دینی بر مدیریت چشم‌ها و نگاه تاکید بسیار شده است. کنترل نگاه از آن جهت اهمیت دارد که نحوه نگاه کردن حامل پیام است و می‌تواند احساسات درونی انسان را به طرف مقابل انتقال دهد. این پیام‌گاه عامل بیداری رشد و معنویت است و گاه ویرانگر و مخرب بوده، عامل تباهی روح و نفس آدمی را در پی دارد. کلام امام علی علیه السلام که می‌فرماید: «العین رائد القلب» (ری شهری، بی‌تا، ۲۳۲/۱۲) موید این مطلب است. رائد در لغت به معنای پیشوا و راهنما است که سایرین را به سمت خود کشانده و هر طرف که بخواهد می‌برد. نوع نگاه چشم روح روان آدمی را سمت و سو می‌دهد. اگر نگاه از فطرت پاک انسانی و درونی که بر اثر تقوی و پاکدامنی و رعایت حدود الهی به مرحله وارستگی رسیده است، نشأت بگیرد، انسان را به سمت معنویت و چشم‌اندازهای ملکوتی رهنما خواهد شد. اما نگاهی که از درون پر گناه و بی‌توجه به فرامین الهی منبعث شده باشد، جز تباهی و فرو غلتیدن در گرداب‌های گمراهی و ضلالت حاصلی به بار نخواهد داشت.

انواع نگاه

مقوله نظر و نگاه با محوریت مباحث فقهی در کتاب نکاح که با حس باصره و چشم در ارتباط است به ترتیب ذیل می‌باشد:

الف) نگاه بین دو همجنس که خود به نگاه زن به زن و نگاه مرد به مرد قابل تقسیم است.

ب) نگاه بین غیر همجنس

با توجه به گستردگی حیطه موضوعی در این پژوهش به موضوع نگاه مرد به زن که

محور اصلی مباحث نکاح است (جوادی آملی، ۱۳۹۴) بسنده می شود. چرا که نوع روابط بین زن و مرد و مرزبندی در تعاملات این دو جنس در روح و روان فرد، استحکام خانواده و رشد پیشرفت جامعه نقش تعیین کننده دارد. خصوصاً در عصر حاضر که تلاش بی وقفه در فرهنگ سازی گفتمان جنسی خاص بدون توجه به ندای فطرت و فرامین الهی در حال استقرار است. گفتمانی که سعی دارد تمام حریم های بین زن و مرد را از بین ببرد. مهمترین ابزار سیاستگذاران این گفتمان بر چشم است. چشم دریچه ای است که نیروی غریزه جنسی انسان را بیدار کرده، منجر به سرکشی های بی حد و حصر او می شود و تعادل روحی و جسمی انسان را مختل می کند. رسول خدا ﷺ می فرماید: «از نگاه های زیادی و بی فایده دوری کنید؛ زیرا تخم هوس را (در دل) کاشته و موجب غفلت می شود» (مجلسی، ۱۴۰۳، ۱۹۹/۷۲) از این رو کنترل دیده گان عاملی مهمی در بازدارندگی انسان ها از گناهان جنسی است. امام علی (ع) در جای دیگر می فرماید: «فروhestن چشم ها چه نیکو باز دارند» ای است از خواهش های نفسانی» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۷۱۷). عفت چشم ها نه تنها از انحرافات اخلاقی پیشگیری می کند بلکه در رشد و شکوفایی صفات و خصلت های نیکو نیز نقش اساسی دارد. امام علی (ع) می فرماید: «کسی که دیده هایش عقیف باشد اوصافش نیکو خواهد بود» (ری شهری، بی تا، ۲۰۰۸/۳).

از این رو برای ایمن سازی اجتماع چاره ای جز تبعیت از اخلاق جنسی صحیح و مطابق با موازین شرعی و عقلی نیست.

در منابع دینی مقوله نگاه مهم ترین محور در روابط زن و مرد است، که به تفصیل در کتاب های فقهی؛ باب نکاح مورد بحث قرار گرفته، بحث های مبسوطی ارائه شده که قابل تامل است. توجه و عمل به این فرامین می تواند ما را در خویشتن داری نگاه یاری رساننده در نهایت منجر به خودکنترلی فرد در حفظ نگاه شود. نهادینه شدن کنترل چشم مانع از سقوط فرد و جامعه در گرداب هوس های آلوده خواهد شد.

مستند قرآنی نگاه کردن

مهم‌ترین دلیلی که در بحث نگاه مرد به زن مورد استناد فقها قرار گرفته است؛ آیه ۳۰ سوره نور است: «قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ ذَلِكَ أَزْكَى لَهُمْ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا يَصْنَعُونَ» (ای رسول ما) مردان مؤمن را بگو تا چشمها (از نگاه ناروا) ببوشند و فروج و اندامشان را (از کار زشت با زنان) محفوظ دارند که این بر پاکیزگی (جسم و جان) آنان اصلح است، و البته خدا به هر چه کنید کاملاً آگاه است. این آیه از آیات مشهور مباحث روابط زنان و مردان است. آیه ۳۰ وقتی در کنار آیه بعدی وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا..... قرار می‌گیرد به قرینه تقابل نگاه به جنس مخالف معنا می‌شود.

در شأن نزول نخستین آیه از آیات فوق، از امام باقر علیه السلام چنین نقل شده است: جوانی از «انصار» در مسیر خود با زنی روبرو شد - و در آنروز زنان مقنعه خود را در پشت گوش‌ها قرار می‌دادند - (و طبعاً گردن و مقداری از سینه آنها نمایان می‌شد)، چهره آن زن نظر آن جوان را به خود جلب کرد و چشم خود را به او دوخت، هنگامی که زن گذشت جوان همچنان با چشمان خود او را بدرقه می‌کرد، در حالی که راه خود را ادامه می‌داد تا این که وارد کوچه تنگی شد و باز همچنان به پشت سر خود نگاه می‌کرد، ناگهان صورتش به دیوار خورد و تیزی استخوان یا قطعه شیشه‌ای که در دیوار بود صورتش را شکافت. هنگامی که زن گذشت، جوان به خود آمد، دید خون از صورتش جاری است و به لباس و سینه‌اش ریخته! (سخت ناراحت شد) با خود گفت: به خدا سوگند من خدمت پیامبر می‌روم و این ماجرا را بازگو می‌کنم، هنگامی که چشم رسول خدا صلی الله علیه و آله به او افتاد فرمود چه شده است؟ جوان ماجرا را نقل کرد، در این هنگام «جبرئیل»، پیک وحی خدا نازل شد و آیه ۳۰ سوره نور نازل شد.

کلمه من در آیه یا برای تبعیض هست و یا برای غایت و یا برای ابتدا (قرطبی، ۱۴۰۵، ۲۲۲/۱۲).

ابصار جمع بصر هم به چشم یعنی عضوی که عمل دیدن را انجام می‌دهد اطلاق می‌شود و هم به عمل دیدن (راغب، ۱۴۱۲، ص ۴۹).

بررسی آیه

یکی از واژه‌های که محور گفت و گو میان فقها و علما در مواجه با نامحرم می‌باشد کلمه غض است.

پیش از بیان نظرات ایشان در گام اول به بررسی دیدگاه لغت‌شناسان می‌پردازیم. مطالعه دیدگاه لغویان در مورد کلمه غض نشان می‌دهد که تقریباً همگی در یک مسیر حرکت کرده و تعاریف ارائه شده تا حدودی نزدیک به هم است. در برخی تعریف‌ها به اموری مثل بسته شدن کامل چشم (رازی، بی‌تا، ۵۵/۷؛ ابن درید، ۱۹۸۷، ۱/۱۴۶)؛ پلک‌ها را به هم نزدیک کردن (رازی، بی‌تا، ص ۲۳۷) نگاه را کوتاه کردن، (راغب، ۱۴۱۲، ص ۶۰۷)، ترک تامل و امعان، صرف‌نظر کردن، کوتاه کردن (طبرسی، ۱۴۱۵، ۷/۲۴۰) برگرداندن منع کردن (ربانی بیرجندی، ۱۳۹۰) هم در کتاب‌های لغت ذکر شده است.

گام دوم در مفهوم شناسی غض بررسی دیدگاه فقها و بزرگان است. هر چند بیشتر آنان در یک مسیر حرکت کرده‌اند، اما تعبیرهای متفاوت نیز در بین آنها دیده می‌شود.

۱) ترک نگاه نه با بستن فیزیکی چشم بلکه پایین انداختن نگاه در واقع چشم‌ها را از چهره برگرداندن مشهور فقها قائل به این معنا هستند^۱ (شهیدی، ۱۳۹۶، ۲) بستن چشم‌ها ۳) خیره نشدن به معنای عدم نگاه استقلالی، (مطهری، بی‌تا، ص ۱۲۶) عدم نگاه از روی طمع و شهوترانی (خوئی، بی‌تا، ۲۷/۳۲) تغافل (ایروانی، ۱۴۲۸، ۱/۳۷۳).

در جمع‌بندی مطالب ذکر شده می‌توان گفت غض بصر معنای بستن چشم‌ها نیست؛ خصوصاً با توجه به اقتضائات جامعه معاصر که ارتباطات و تعاملات میان افراد و از جمله خانم‌ها و آقایان قابل مقایسه با گذشته نیست.

۱. مشهور فقها قائلند که غض بصرک به معنای لانتظر است زیرا غض بصر مقدمه ترک نظر می‌باشد و امر به مقدمه بلیغ‌تر از امر به ذی‌المقدمه می‌باشد نظیر جای که گفته می‌شود لا تقربوا الزنا. در این مثال نیز یعنی اصلاً به زنا نزدیک نشو.

اما وجه اشتراک سایر معانی غض بصر این است که نگاه نکردن می‌تواند با پایین انداختن چشم‌ها یا نزدیک کردن پلک‌ها خلاصه به هر شکل ممکن که دایره دید فرد نسبت به نامحرم محدود شود، محقق گردد. نظر دیگری نیز در مورد غض بصر وجود دارد و آن تغافل و بی‌توجهی است به عبارت دیگر منظور از غض بصر بستن چشم و کوتاه کردن نگاه نیست بلکه گاهی غض بصر با غفلت و بی‌توجهی به طرف مقابل رخ می‌دهد بدون اینکه چشم‌ها بسته شده یا نظرها کوتاه گردد و این مطلب بین عرف متداول است که وقتی گفته می‌شود از فلان موضع غض نظر کن یعنی صرف‌نظر نما (همان).

حکم نگاه کردن

از آیه دو حکم استفاده می‌شود: (۱) بر مردان مومن واجب است نگاه خود را از زنان برگیرند. همچنان که بر زن‌ها هم واجب است. (۲) بر مردان و زنان واجب است با حفظ خود گرفتار زنا نشوند و باید عفت و پاکدامنی پیشه کنند. از حکم اول حرمت نگاه به نامحرم فهمیده می‌شود (سیفی مازندرانی، ۱۴۱۷، ص ۶۰).

حال اگر مراد از غض بصر طریق و مسیر برای تحقق ترک نظر باشد در این صورت نگاه به نامحرم به طور مطلق حرام است. اما اگر مراد؛ تغافل و عدم طمع نسبت به طرف مقابل باشد، در این صورت نگاه فقط زمانی حرام خواهد شد که از روی لذت و یا شهوت ورزی باشد (ایروانی، ۱۴۲۸، ۳۷۳/۱).

انواع نگاه

فقیهان نگاه کردن را موارد متعدد تقسیم کردند که برخی از آنها به شرح ذیل است:

۱- نگاه غیرارادی

یکی از انواع نگاه نگاه اتفاقی و غیرارادی است. به طور قطع چنین نظری از روی اراده و اختیار و قصد قبلی انجام نمی‌شود. تکلیف حرمت و جواز فقط متوجه فاعل مختار است

که در فعل خود اراده داشته و با قصد آن را انجام می‌دهد. در حالی که در نگاه غیرارادی و اتفاقی که از روی شهوت، التذاذ و قصد قبلی نمی‌باشد، این وصف وجود ندارد. برخی فقها نظر اتفاقی و ناگهانی را از حکم حرمت نگاه مستثنی کردند. در حالی که به نظر می‌رسد چنین نگاهی تخصصاً از شمول آیه خارج است (الغفوری، ۱۴۲۸، ص ۵۰). طبیعتاً در زندگی روزمره امکان وقوع چنین نگاه‌هایی زیاد است. لذا شخص باید ضمن مراقبت از دیده‌گان خود پس از چنین نگاهی آن را ادامه ندهد و یا به محض دیدن نامحرم چشم‌ها را معطوف به یک نقطه دیگر نماید. در تفسیر کبیر حدیثی از جابر نقل شده که شخصی از پیامبر ﷺ در مورد نحوه عملکرد افراد زمانی که نگاهشان به نامحرم اتفاقی بوده؛ سوال می‌کند. پیامبر ﷺ می‌فرماید: «باید چشم خود را از نگاه باز دار» (رازی، بی‌تا، ۳۶۰/۲۳).

۲- نگاه ارادی

نگاه ارادی نگاهی است که آگاهانه و با اراده و قصد قبلی انجام شود. چنین نگاهی به موارد ذیل قابل تقسیم است:

۲-۱. نگاه از روی لذت و ریه

یکی از مسلمات فقه حرمت نگاه با لذت و ریه است. لذت یعنی از روی شهوت و ریه یعنی احتمال وقوع در حرام است. یکی از مهم‌ترین ضوابط شارع در ارتباطات اجتماعی عدم نگاه آلوده و ناپاک می‌باشد.

چه مرد نسبت به زن و چه زن نسبت به مرد چه نگاه به وجه و کفین باشد و یا به غیر از این مواضع (مظاهری، ۱۳۹۴)

مرحوم صاحب عروه در باب ستر و ساتر به این مطلب اشاره کردند (طباطبایی یزدی، ۱۴۱۹، ۳۱۶/۲). نگاه با لذت و ریه که می‌توان از آن به نگاه آلوده تعبیر کرد مقدمه

گرفتاری انسان در دام شیطان است. زیرا چشم بزرگترین دریچه و ماندگارترین مسیر به سوی قلب است. به همین علت سقوط انسان از ناحیه چشم بسیار است. لذا بر حذر داشتنش و نگاه داشتنش از هر حرامی واجب است^۱ (قرطبی؛ بی تا، ۲/۸) چنین نگاهی ورود به حریم خصوصی اشخاص است و موجب حرمت شکنی، بی حرمتی و سستی ارتباطات میان فردی خواهد شد. نگاه بد انسان را به سوی گناه و تباهی می کشاند. به فرموده امام صادق (ع) چه بسا یک نگاه که حسرت و غصه طولانی برای شخص در پی داشته است^۲ (صدوق، ۱۴۰۶، ص ۲۶۴).

از این رو در آیات قرآن پیش از امر به پوشش در برابر نامحرم به حفظ نگاه دستور داده شده است از ادله حرمت نگاه با التذاذ آیه ۳۱ سوره نور است. این آیه با ضمیمه روایت سعد اسکافی حرمت چنین نگاهی را اثبات می کند (اعرافی، ۱۴۰۰). روایت دیگری نیز از علی بن سواد نقل شده است. در این روایت علی بن سواد به امام عرض می کند: «قال قلت لأبي الحسن (ع): إني مبتلي بالنظر إلى المرأة الجميلة فيعجبني النظر إليها، فقال: يا علي، لا بأس إذا عرف الله من نيتك الصدق وإياك والزنا فانه يمحق البركة ويهلك الدين» (حرعاملی، بی تا، ۳۰۸/۲۰) علی بن سواد از حضرت کاظم (ع) سوال کرده است که مبتلی هستم به اینکه وقتی زنان زیبارو را می بینم جمال آنان مرا به اعجاب می آورد و از چهره زیبای آنان لذت می برم، حضرت در جواب فرموده اند: مادامی که نیت صادقانه است یعنی به قصد شهوترانی به آنان نگاه نمی کنی منعی نیست.

این حدیث در جواب به صورت شرطیه می فرماید: اگر نیت شخص صادقانه باشد نگاه اشکال ندارد و نیت صادقانه عبارت است از قصدی که به ذات در آن تلذذ و شهوت وجود ندارد. روایت با مفهوم خود افاده اشکال قصد تلذذ شهوانی می نماید. (اعرافی، ۱۴۰۰)

۱. البصر هو الباب الأكبر إلى القلب، و أعمر طرق الحواس إليه، و بحسب ذلك كثر السقوط من جهته. و وجب التحذير منه، و غصه واجب عن جميع المحرمات، وكل ما يخشى الفتنة من أجله.
 ۲. كَمْ مِنْ نَظْرَةٍ أَوْرَثَتْ حَسْرَةً طَوِيلَةً.

۲-۲. نگاه بدون التذاذ و ریه

با مراجعه به آیات و روایات و فتاوی فقها به نظر می‌رسد قدر متیقن ادله حرمت نگاه شامل نگاه التذاذی و یا از روی ریه می‌باشد. هر چند فقها ترک نگاه را مطابق با احتیاط می‌دانند. ادله‌ای از جمله سوره نور که می‌فرماید: «یغضوا من ابصارهم» بر طبق قواعد اطلاق و مقدمات حکمت هر دو نگاه التذاذی و غیر التذاذی را در بر می‌گیرد (اعرافی، ۱۳۹۸). اما با توجه به معتبره سعد اسکافی می‌توان ادعا کرد آیه فقط به نگاه شهوت آلود اختصاص دارد. همچنین روایت علی بن سوید که پیش از این اشاره شد، مستند نگاه غیر التذاذی می‌تواند باشد.

در این روایت با توجه به شأن و جلالت راوی نگاه التذاذی مطرح نیست. بلکه این فرد به جهت شغلی، روزانه با زنان مختلف برخورد داشته و طبیعتاً ناگزیر از نگاه به آنان بوده است. اما امام می‌فرماید: لا باس اذا عرف... پاسخ امام به ابن سوید حاکی از آن است که نگاه علی بن سوید نگاه آلوده و از روی شهوت نبوده است.

صاحب جواهر و آیت الله خوئی این روایت را بر نگاه اتفاقی حمل کرده‌اند. یعنی جائی که فرد به‌طور غیرارادی به چهره نامحرم نگاه می‌کند. اما نگاه عامدانه که شخص را در شرایط گناه قرار دهد بالاجماع جایز نیست. لذا روایت فقط برای مواردی است که نگاه اتفاقی و بدون قصد قبلی بوده است (خوئی، بی‌تا، ۵۶/۱).

۲-۳. نگاه به قصد ازدواج

ازدواج سنت موکد نبی اکرم صلوات الله علیه است. دو نفری که قصد تشکیل خانواده دارند باید نسبت به شرایط ظاهری یکدیگر رضایت داشته باشند. بخش قابل توجهی از این رضایت از طریق نگاه کردن حاصل می‌شود. اگرچه شارع و ارتکاز عقلا نگاه در این مرحله را تجویز می‌کنند با این وجود نگاه در این مرحله نیز تابع شرایطی است. و این‌گونه نیست که هرگونه نگاهی با استناد به جلسه خواستگاری و لزوم رضایت از ظاهر

طرف مقابل جایز باشد.

برخی از فقها پس از ذکر شقوق مترتب بر نگاه به قصد ازدواج فقط قسم دوم را مشمول حکم جواز نگاه دانسته‌اند. این موارد عبارت است از: (۱) شخص قصد ازدواج با یک فرد مشخص را دارد و ظاهر وی اصلاً مدنظر نیست (۲) مقدمات ازدواج در صورت پسندیده شدن چهره طرف مقابل فراهم می‌شود (۳) با پسندیدن چهره خانم همچنان فرد باید برای سایر اقدامات تلاش کند (۴) شخص اصلاً اراده فعلی به ازدواج ندارد اما احتمال دارد با نگاه کردن به خانم مدنظر تصمیم به ازدواج بگیرد. (شبیری زنجانی درس خارج فقه به نقل از محمود آشتیانی، ۱۳۷۷).

اقوال دیگری نیز وجود دارد از جمله قول صاحب جواهر که محدوده نگاه را گسترده‌تر می‌داند و حتی قائل به استحباب نگاه در حالت انتخاب همسر است. البته ایشان نیز شروطی را برای مجوز نگاه در زمان خواستگاری برشمرده‌اند از جمله خالی بودن زن از موانع نگاه و احتمال جواب مثبت وی و اینکه نگاه کردن شناخت جدیدی نسبت به آن زن ایجاد کند (نجفی جواهری، بی‌تا، ۶۵/۲۹).

شهید ثانی نیز نگاه بدون قصد و لذت به موها و محاسن زن، برای مردی که قصد ازدواج دارد را جایز می‌داند (شهید ثانی، بی‌تا، ۴۱/۷).

۲-۴. نگاه به نامحرم بدون قصد ازدواج

۲-۴-۱. نگاه به وجه و کفین

نگاه به وجه و کفین از مواضع اختلافی بین فقهاست اقوال وارده در این موضوع را می‌توان به چهار دسته تقسیم کرد: جواز مطلقاً (فقیه، ۱۳۹۹)، منع مطلقاً (نجفی جواهری ۱۳۶۲، ۷۸/۲۹)، جواز هنگام ضرورت (محقق حلی، ۱۴۰۸، ۲/۲۱۳) و برخی تفصیل قائل شدن بین نگاه اول و تکرار آن (شهید ثانی، بی‌تا، ۴۸/۷).

آیت الله بروجردی وجوب ستر وجه و کفین را مشهور بین خاصه و عامه می‌داند

(جوادی آملی، ۱۳۹۹). علامه حلی در تذکره به حرمت نگاه فتوا داده است از نظر ایشان نظر به وجه و کفین فرد را در شرایط گناه قرار می‌دهد. استناد فقها در این قسم افزون بر روایات وارده، به اطلاق آیه ۳۰ سوره نور است. زیرا در این آیه کلمه غض به صورت مطلق آمده است (همو، ۱۳۹۴).

شیخ طوسی نظر به وجه و کفین را مکروه دانسته و البته از نظر ایشان جواز نظر فقط در زمانی است که فرد قصد ازدواج با طرف مقابل دارد (طوسی، ۱۳۸۷، ۱۶۱/۴). بزرگانی چون فخرالحقین (فخرالمحققین، ۱۳۸۷، ۶/۲) محقق کرکی (محقق ثانی، ۱۴۰۸، ۹۷/۲)، شهید ثانی (شهید ثانی، بی‌تا، ۴۸/۷) هم وجه و کفین را از حرمت نظر استثنا کرده‌اند. فخرالمحققین و شهید ثانی جواز نگاه را در بار اول ذکر می‌کند اما نگاه بار دوم را جایز نمی‌داند، صاحب جواهر این قول را ضعیف می‌داند (نجفی جواهری، ۱۳۶۲، ۸۰/۲۹). محقق حلی نیز در شرایع یک بار نظر کردن بدون لذت و ریه را جایز می‌داند اگرچه احتیاط مستحب ترک چنین نگاهی است. شیخ انصاری هم قائل به جواز نظر هستند و استناد فقهای که قائل به حرمت بوده را به روایاتی همچون: «النَّظَرُ سَهْمٌ مِنْ سِهَامِ إِبْلِيسَ» (حر عاملی، بی‌تا، ۹۱/۲) و «كَمْ مِنْ نَظْرَةٍ أَوْرَثَتْ حَسْرَةً طَوِيلَةً» (همان) مخدوش دانسته و این احادیث را مربوط به جایی می‌داند که نگاه از روی لذت باشد (انصاری، بی‌تا، ص ۵۰).

۲-۴-۲. نگاه به غیر وجه و کفین

اصل اولی در نگاه مرد به زن عدم جواز است و همه فقها نسبت به این حکم اتفاق نظر دارند (جوادی آملی، ۱۳۹۴). طبق آیه ۳۰ سوره نور مرد حق ندارد به زن نامحرم نگاه کند مگر در جایی که از طرف شارع دلیلی بر جواز صادر شده باشد. لذا نگاه به مو و بدن زن حرام است چه با ریه و چه بی‌ریه؛ چه با لذت و چه بی‌لذت باشد در تمام این موارد حرام است^۱ (محقق حلی، ۱۴۰۸، ۲۱۳/۲؛ انصاری، بی‌تا، ص ۴۴).

۱. و لا ينظر الرجل إلى الأجنبية أصلاً إلا للضرورة (محقق حلی، ۱۴۰۸، ۲۱۳/۲).

نگاه به نامحرم ورود به حریم خصوصی زن است. از این رو از ناحیه شارع هیچ اذنی بر نادیده انگاشتن این حق نیست. در مقابل نگاه به کسانی که نسبت به حفظ حریم خود بی‌توجه بوده و خود را در معرض دید نامحرم قرار می‌دهند حرمت ندارد. همچنین نگاه به زنان اهل بادیه و چادر نشین‌ها و مانند آنها که در دامنه کوه‌ها زندگی می‌کنند و به علت سبک زندگی خاص حجاب کامل ندارند طبق همین مبنا نگاه به آنان مشمول ادله حرمت نیست.

۲-۴-۳. اولین نگاه و نگاه بعدی

روایاتی وارد شده که در آنها تعبیر نگاه اول و نگاه دوم به کار رفته است. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «التَّظَرُّعُ بَعْدَ التَّظَرُّعِ تَزْرَعُ فِي الْقَلْبِ الشَّهْوَةُ وَكَفَى بِهَا لِصَاحِبِهَا فِتْنَةً» نگاه پشت سر نگاه موجب می‌شود که شهوت در دل انسان کاشته شود و موجب فتنه برای انسان می‌شود. در حدیث دیگری از امام علی علیه السلام نقل شده که می‌فرمایند: «لَكُمْ أَوَّلُ نَظَرَةٍ إِلَى الْمَرْأَةِ فَلَا تُتْبِعُوهَا بِنَظَرَةٍ أُخْرَى وَاحْذَرُوا الْفِتْنَةَ» اولین نگاه با شماسست، اما آن را با نگاهی دیگر دنبال نکنید و از فتنه برحذر باشید. (حر عاملی، بی‌تا، ۱۹۴/۲۰) شهید ثانی منظور از نگاه دوم را استمرار و ادامه نکاح اول ذکر می‌کند (شهید ثانی، بی‌تا، ۴۸/۷). صاحب شرایع بین نگاه اول و دوم تفصیل قائل شده حکم نگاه اول را جواز و حرمت را حکم نگاه دوم بیان می‌دارد. برخی فقهای معاصر نگاه دوم را فقط در وجه و کفین جایز می‌دانند (اعرافی، ۱۴۰۰). صاحب جواهر ملاک در نگاه اول را مجلس واحد ذکر کرده است. برخی محققین تفصیل قائل شدند بین جایی که نگاه عمیق و طولانی و از روی دقت باشد و جایی که نگاه ابتدایی است. یعنی ملاک در حرمت تکرار نگاه‌ها نیست بلکه نوع و کیفیت نگاه است. چه بسا نگاه‌هایی که به کرات اما به طور اتفاقی و بدون قصد و انگیزه قبلی رخ می‌دهد که حرام نیست. برخی اوقات تکرار نگاه به جهت ضرورت رخ می‌دهد مثلاً به جهت معامله یا شهادت و یا درمان بیماری (همو، ۹۹/۵) اگر نگاه از روی دقت در خصوصیات جنس مخالف باشد حتی اگر نگاه اول باشد مشمول ادله حرمت خواهد شد. نگاه عمیق و طولانی مقدمه و زمینه گناه را برای شخص ایجاد می‌کند. در حالی که معمولاً

در نگاه کوتاه اول چنین حالتی پیش نمی‌آید. البته به شرط آن که نگاه اول از روی قصد و شهوت نباشد (همو، ۴۸/۷). به گفته برخی بزرگان منظور از نگاه اول و دوم که در لسان روایات آمده به لحاظ زمانی مدنظر نیست. بلکه چنین تعبیری باید در لسان عرف مشخص شود و نظر عرف در تعیین نگاه اول و دوم اهمیت دارد (سیفی مازندرانی، ۱۴۱۷، ص ۶۰).

نتیجه مقاله

ارتباط غیر کلامی اگرچه از رایج‌ترین شیوه ارتباط؛ یعنی سخن و کلام تهی است، اما اهمیت آن کمتر از گفتار و سخن نیست. انسان‌ها از طریق ارتباطات غیرکلامی و به اصطلاح زبان بدن مفاهیم و مقاصد مدنظر را به مخاطب انتقال می‌دهند. به‌رغم تعریف ارتباطات در کتاب‌های رایج به ارتباط میان دو انسان، در نگرش دینی ارتباطات منحصر در ارتباط بین انسان و انسان نیست. بلکه انواع دیگری از ارتباط همچون ارتباط با خدا و ارتباط با خود نیز مطرح است. در چنین نگره‌ای، انسان عبد و بنده خدا است و باید تمام افعال، حرکات و حتی سکوتش در راستای اوامر الهی باشد. پس تعاملات غیر کلامی او حتی نگاه کردن و دیدن که رایج‌ترین و عادی‌ترین نوع ارتباط انسانی است، باید طبق ضابطه و معیار الهی باشد. اهمیت این موضوع به حدی است که در سوره نور قبل از امر به پوشش و حجاب از مردان خواسته شده چشم خود و نگاهشان را کنترل کنند.

نگاه از روی لذت جنسی کرامت انسانی را خدشه‌دار کرده و به نوعی تعرض و ورود به حریم خصوصی مخاطب است. چنین نگاهی به اتفاق فقها ممنوع و حرام می‌باشد. در سایر انواع نگاه مطابق با احتیاط، دیده‌گان را باید از نگاه به چهره نامحرم برگرفت و جز در ضرورت و یا در زمان خواستگاری (البته از نظر برخی فقها) نگاه ارادی جایز نیست.

به‌رغم تفاوت آراء و نظرات فقها در مسئله نگاه مرد به زن نامحرم با توجه به اهمیت چشم به عنوان دریچه‌ای برای ورود به ذهن و قلب آدمی همگی در حفظ چشم از نگاه به نامحرم بدون دلیل و علت هم داستان هستند.

کتابشناسی

۱. قرآن کریم.
۲. ابن درید، ابوبکر محمد بن حسن، جمهره اللغة، بی‌جا، بیروت، دارالعلم للملایین، چاپ اول، ۱۹۸۷م.
۳. اعرافی، علی‌رضا، درس خارج فقه تربیت، کتابخانه مدرسه فقاها، ۱۴۰۰ ش.
۴. انصاری، مرتضی، کتاب النکاح، چاپ اول، قم، الامانه العامه، ۱۴۱۵ق.
۵. ایروانی، باقر، دروس تمهیدیه فی تفسیر آیات الاحکام، چاپ سوم، قم، دارالفقه للطباعة و النشر، ۱۴۲۸ق.
۶. پیز، آلن، زبان بدن: راهنمای تعبیر حرکات بدن، ترجمه لریری زنگنه، سعیده، چاپ دوازدهم، تهران، نشرجانان، ۱۳۷۸ش.
۷. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، غررالحکم و دررالکلم، محقق: رجائی، مهدی، چاپ دوم، قم، دارالکتاب الاسلامی، ۱۴۱۰ق.
۸. جمالی، نیلوفر، افضل طوسی، عفت السادات، زبان بدن و نقش آن در آگهی‌های تبلیغاتی (مطالعه موردی: آگهی‌های تبلیغاتی چهره‌های مشهور ایرانی)، فصلنامه جلوه هنر، دوره ۱۱، شماره ۴، بهمن ۱۳۹۸ ش.
۹. جوادی آملی، عبدالله، درس خارج فقه نکاح، کتابخانه مدرسه فقاها.
۱۰. جوهری، ابونصر، الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة، محقق: عطار، احمد عبدالغفور، چاپ چهارم بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۴۰۷ق.
۱۱. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، بیروت، داراحیاء التراث العربی، بی‌تا.
۱۲. حلی، جعفر بن حسن، شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، چاپ دوم، قم: مدرسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸ق.
۱۳. حلی، فخرالمحققین محمد بن حسن، ایضاح الفوائد فی شرح مشکلات القواعد، چاپ اول، قم، موسسه اسماعیلیان، ۱۳۸۷ق.
۱۴. خوئی، ابوالقاسم، کتاب النکاح، دارالعلم، بی‌تا.
۱۵. همو، موسوعه الامام الخوئی، موسسه الخوئی الاسلامیه، بی‌تا.
۱۶. دادگران، محمد، مبانی ارتباط جمعی، چاپ بیست و پنجم، تهران، فیروزه، ۱۳۷۴.
۱۷. رازی، فخرالدین، تفسیر رازی، چاپ سوم، بی‌جا، بی‌تا.
۱۸. راغب الأصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، محقق: صفوان عدنان الداودی، چاپ اول، بیروت، دارالقلم، ۱۴۱۲ ش.
۱۹. ربانی بیرجندی، محمد حسن، درس خارج فقه، کتابخانه مدرسه فقاها، بی‌تا.
۲۰. ری شهری، محمد، میزان الحکمه، چاپ اول، قم، دارالحدیث، ۱۳۷۵ ش.
۲۱. سیفی مازندرانی، علی اکبر، احکام الستر و النظر (دلیل تحریر الوسیله الامام الخمینی قدس سره)، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۴۱۷ق.
۲۲. شبیری زنجانی، موسی، درس خارج فقه، کتابخانه مدرسه فقاها، ۱۳۷۷ش.
۲۳. شهیدثانی، مسالک الأفهام إلى تنقیح شرائع الإسلام، موسسه المعارف الاسلامیه، بی‌تا.
۲۴. شهیدی، محمدتقی، درس خارج فقه، کتابخانه مدرسه فقاها، بی‌تا.
۲۵. صدوق، محمد بن علی، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، قم، دارالشریف الرضی للنشر، چاپ دوم، ۱۴۰۶ق.
۲۶. طباطبایی یزدی، محمد کاظم، عروه الوثقی، بی‌جا، بی‌تا، بی‌جا، ۱۴۱۹ق.
۲۷. طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، المبسوط فی فقه الامامیه، محقق: محمدباقر بهبودی، چاپ سوم تهران، المکتبه المرتضویه لإحیاء الآثار الجعفریة، ۱۳۸۷ق.

۲۸. غفوری، خالد، غض البصر، رساله التقریب، شماره ۶۱، ۱۴۲۸ ق.
۲۹. فرهنگی، علی اکبر، مبانی ارتباطات انسانی، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۴ ش.
۳۰. فیاض، ابراهیم، تعامل دین، فرهنگ و ارتباطات، نگاهی مردم شناختی، تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۸۹ ش.
۳۱. فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، القاموس المحيط، بی جا، بیروت، بی نا، بی تا.
۳۲. قرطبی، شمس الدین، تفسیر القرطبی، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۵ ق.
۳۳. کرکی، علی بن حسین، جامع المقاصد فی شرح القواعد، چاپ دوم، قم، موسسه آل البیت علیهم السلام، ۱۴۱۴ ق.
۳۴. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، بیروت، موسسه الوفا، ۱۴۰۳ ق.
۳۵. مطهری، مرتضی، مساله حجاب، چاپ ۱۳۵، تهران، صدرا، ۱۴۰۲ ش.
۳۶. مظاهری، حسین، درس خارج فقه، کتابخانه مدرسه فقاها، بی تا.
۳۷. معتمدنژاد، کاظم، وسایل ارتباط جمعی، تهران، انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۸۵ ش.
۳۸. مکارم شیرازی، ناصر، درس خارج فقه، کتابخانه مدرسه فقاها، ۱۳۹۹ ش.
۳۹. منسوب به جعفر بن محمد صادق علیه السلام، مصباح الشریعه، بیروت، موسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۰ ق.
۴۰. مولانا، حمید، ارتباطات انسان، چاپ اول، تهران، دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۴۰۱ ق.
۴۱. نجفی جواهری، محمدحسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، محقق: محمود، قوچانی، بیروت دار احیاء التراث العربی، چاپ هفتم، بی تا.

